

كِتَابُ سَيْبَوِيهِ¹

Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ı

هُوَ عَمْرُو بْنُ عُمَانَ بْنِ قَنْبَرٍ. وَسَيْبَوِيهِ لَقَبُهُ الَّذِي لَا يَكَادُ يُذَكَّرُ أَوْ يُعْرَفُ إِلَّا بِهِ. وُلِدَ بِالْبَيْضَاءِ إِحْدَى مُدُنِ فَارِسَ، وَنَشَأَ وَأَقَامَ بِالْبَصْرَةِ، وَأَخَذَ عَنِ الْخَلِيلِ، وَأَطَالَ مُلَازِمَتَهُ، وَكَانَ أَحَبَّ تَلَامِيذِهِ إِلَيْهِ. وَأَخَذَ كَذَلِكَ عَنِ عَيْسَى بْنِ عُمَرَ، وَيُونُسَ بْنِ حَبِيبٍ، وَغَيْرِهِمَا. وَهُوَ صَاحِبُ أَكْثَرِ كِتَابِ فِي النَّحْوِ، وَأَبْقَاهُ عَلَى الْأَيَّامِ. وَتُوِّفِيَ سَنَةَ 180.

لَمْ يُسَمَّ سَيْبَوِيهِ كِتَابَهُ، وَلَا جَعَلَ لَهُ مُقَدِّمَةً وَلَا خَاتِمَةً، وَلَعَلَّهُ كَانَ عَلَى نِيَّةِ الْعَوْدِ إِلَيْهِ لِيَعْضِ الْأَمْرَ، لَكِنَّ عَائِقًا حَالَ دُونَ مَا كَانَ يَنْوِيهِ، وَمِنْ قَبْلِ سَمَى عَيْسَى بْنُ عُمَرَ كِتَابَيْنِ لَهُ، أَحَدُهُمَا "الإِكْمَالُ"، وَالْآخَرُ "الْجَامِعُ".

عَلَى أَنَّ الْقُدَمَاءَ سَمَّوْهُ عَنْهُ، إِذْ أَطْلَقُوا عَلَيْهِ إِسْمَ "الْكِتَابِ" غَيْرَ مَوْصُوفٍ بِوَصْفٍ، وَلَا مُعَيَّنٍ بِإِضَافَةٍ، فَكَانَ إِذَا ذُكِرَ لَفْظُ "الْكِتَابِ" مُجْرَدًا فَهُوَ كِتَابُ سَيْبَوِيهِ، كَأَنَّهَا هُوَ وَحْدَهُ الْكِتَابُ عَلَى الْحَقِيقَةِ، وَمَا سِوَاهُ فَكِتَابٌ عَلَى الْمَجَازِ!

وسَيْبَوِيهِ لَا يُقَرَّرُ فِي الْكِتَابِ قَوَاعِدَ، وَلَا يَشْتَرِطُ لِلْأَحْكَامِ شُرُوطًا، وَلَا يَلْتَرِمُ تَعْرِيفَ الْمِصْطَلَحَاتِ، وَلَا تَرْدِيدَهَا بِلَفْظٍ وَاحِدٍ. وَإِنَّمَا الْكِتَابُ فَيْضٌ غَزِيرٌ مِنَ الْأَسَالِبِ وَالْمَفْرَدَاتِ. وَبَعْضُ الْأَسَالِبِ مَأْثُورٌ، وَبَعْضُهُ مُحَدَّثٌ، يَعْضُهَا سَيْبَوِيهِ لِيُدْرِسَهَا وَيُحَلِّلَهَا، ثُمَّ يَقْضِي قَضَاءَهُ فِيهَا صِحَّةً أَوْ حُطَاءً، حُسْنًا أَوْ قُبْحًا، كَثْرَةً أَوْ قَلَّةً، وَهَكَذَا.

وهو في أثناء ذلك يعرض صنوفاً من سماعه، وكثيراً من آراء شيوخه، ولا سيما الخليل، فينقلها، أو يعلق عليها، أو يجعل منها تماماً للمسألة التي يدرسها، أو تأييداً لها، وكذلك يزجي كثيراً من لغات العرب، وقيضاً من الشواهد المتنوعة، بعضها آيات القرآن الكريم، وعدتها: 373، ولا يفوته أن يذكر قراءاتها عند الحاجة إليها، وبعضها الآخر من الشعر، وعدتها 871، ومن الرجز، وعدتها 190، ولا يفوته أن يصحح نسبة الشواهد التي يرى أنها منسوبة إلى غير أصحابها.

تلك عدده شواهد سيبويه منسوبة بحسب إحصائي لها وبعض شواهد من الشعر والرجز غير منسوبة إلى قائله، لكن العلماء يتفنون بشواهد كلها، ويتقبلونها عنه بقبول حسن. وله شواهد من الأحاديث النبوية، لكنه لا يذكرها بما يدل على أنها أحاديث.

¹ Nâsif, Ali el-Bahrî, *Târîhu'n-Nahv*, Dâru'l-Me'ârif, s. 18-23.

وَيُغْلَبُ عَلَى عِبَارَةِ الْكِتَابِ التَّلَاحُمِ وَالْإِنْسِيَابِ، حَتَّى لَيَقُولُ أَنْ تَمَّرَ فِيهَا بِمَقْطَعٍ يَحْسُنُ الْوَقْفُ عَلَيْهِ إِلَّا حِينَ يَصْرِفُ الْقَوْلَ عَنْ وَجْهِهِ إِلَى شَاهِدٍ يَرْوِيهِ، أَوْ سُؤَالَ يَسْأَلُهُ، أَوْ جَوَابٍ يُدِيرُهُ. وَهِيَ وَاضِحَةٌ بَيِّنَةٌ حِينًا، وَغَامِضَةٌ مُبْهِمَةٌ حِينًا آخَرَ. وَلَا يَلْتَزِمُ الدَّهَابُ بِهَا إِلَى مَعْنَاهَا قَصْدًا، فَزَيْمًا طَابَ لَهُ الْإِسْتِطْرَادُ إِلَى غَيْرِ مَا يَكُونُ فِيهِ مِنْ مَقَامٍ كَاسْتِطْرَادِهِ مِنَ الْقَوْلِ فِي الْإِسْتِعَالِ إِلَى الْقَوْلِ فِي صَيْغِ الْمُبَالَغَةِ.

وَلَا يَكْتَفِي سَيِّوِيهِ بِوَاقِعِ النُّصُوصِ فِي اسْتِنْبَاطِ الْأَحْكَامِ، وَلَكِنَّهُ يَلْجَأُ أحيانًا إِلَى فَرْضِ الْفُرُوضِ ثُمَّ يُشْرِعُ لَهَا إِكْمَالًا لِصُورٍ عَقْلِيَّةٍ تَتَمَثَّلُ فِي ذَهْنِهِ، أَوْ تَدَارِكًا لِمَا فَاتَ النُّصُوصُ أَنْ تَلَمَّ بِهِ.

كَذَلِكَ لَا يُقْتَصِرُ عَلَى مَسَائِلِ النَّحْوِ وَالصَّرْفِ، بَلْ يَزِيدُ عَلَيْهِمَا مَبَاحِثَ قِيَمَةٍ رَأَاهَا مَوْصُولَةَ الْأَسْبَابِ بِهِمَا، وَنَقَلَهَا الْعُلَمَاءُ مِنْ بَعْدِهِ إِلَى عُلُومٍ أُخْرَى. وَنُكْتَفَى هُنَا بِبَيَانِ مَوَاطِنِ بَعْضِ هَذِهِ الْمَبَاحِثِ مِنَ الْكِتَابِ، وَمَوَاطِنِهَا مِنَ الْكُتُبِ الَّتِي نَقَلَتْ إِلَيْهَا، وَلَيْسَتْ مِنْ كُتُبِ النَّحْوِ وَالصَّرْفِ.

لَقَدْ نَقَلَ عَبْدُ الْقَاهِرِ إِلَى أَسْرَارِ الْبَلَاغَةِ مِنْ بَابِ اسْتِعْمَالِ الْفِعْلِ فِي اللَّفْظِ لَا فِي الْمَعْنَى، وَنَقَلَ، إِلَى دَلَائِلِ الْإِعْجَازِ مِنْ بَابِ مَنْ النَّكْرَةَ يَجْرِي مَجْرَى مَا فِيهِ الْأَلْفُ وَاللَّامُ، وَمِنْ بَابِ يَا يَحْسُنُ عَلَيْهِ السُّكُوتُ.

وَنَقَلَ التَّعَالِيَّ إِلَى أَسْرَارِ الْعَرَبِيَّةِ مِنْ بَابِ مَجَارِي أَوَاخِرِ الْكَلِمِ مِنَ الْعَرَبِيَّةِ، وَبَابِ الْحُرُوفِ الَّتِي يَجُوزُ أَنْ يَلِيَهَا بَعْدَهَا الْأَسْمَاءُ.. وَبَابِ مَا لَفِظَ بِهِ مِمَّا هُوَ مُثَنَّى..

وَتَحَدَّثَ سَيِّوِيهِ فِي بَابِ الْإِدْعَامِ حَدِيثًا بَارِعًا عَنِ حُرُوفِ الْهِجَاءِ وَعَدَدِهَا، أُصُولًا وَفُرُوعًا، وَعَنْ مَخَارِجِهَا وَأَنْوَاعِهَا، مِنْ مَجْهُورٍ وَمَهْمُوسٍ وَشَدِيدٍ وَرَخْوٍ...

وَنَلَا حِظًا أَنَّ سَيِّوِيهِ لَمْ يَنْقُلْ عَنِ شَيْوِيهِ فِي هَذِهِ الْأَبْوَابِ الَّتِي دَكَّرْنَاهَا: فَهَلْ عَلَيْنَا إِذَا قُلْنَا: إِنَّ سَيِّوِيهِ هُوَ وَاضِحُ الْبَلَاغَةِ وَالتَّجْوِيدِ؟

وَسَيِّوِيهِ بَعْدَ هَذَا يُشْفِقُ الْمَوْضُوعَاتِ الْمَتَشَعِّبَةِ، وَيُفَرِّقُهَا عَلَى عِدَّةِ أَبْوَابٍ: فَعَرَضَ الْإِسْتِثْنَاءَ فِي سَبْعَةِ عَشَرَ بَابًا، وَالتَّرْخِيمَ فِي اثْنَيْ عَشَرَ. ثُمَّ هُوَ يَذْكُرُ بَعْضَ الْأَبْوَابِ فِي غَيْرِ الْمَوَاقِعِ الَّتِي بُحَّانِسُهَا. فَوَضَعَ الْقَسَمَ وَحُرُوفَهُ بَيْنَ التَّصْغِيرِ وَتَوْبِيِ التَّوَكِيدِ.

وَبَعْدُ، فَلَا تَعْرِفُ الْعَرَبِيَّةَ كِتَابًا حَقَلُ بِهِ النَّاسُ، وَأَفَادُوا مِنْهُ عَلَى تَعَاقُبِ الْأَجْيَالِ كِكِتَابِ سَيِّوِيهِ. فَقَدْ أَلْفُوا عَنْهُ كِتَابًا، وَأَدَارًا حَوْلَهُ دِرَاسَاتٍ لَا تُحْصَى كَثْرَةً.

أَلْفُوا فِي شَرْحِهِ، وَالتَّعْلِيقِ عَلَيْهِ، وَالتَّمْهِيدِ لَهُ، وَتَرْتِيبِ مَسَائِلِهِ، وَحَلِّ مُشْكِلَاتِهِ، وَتَوْضِيحِ غَرِيبِهِ وَشَرْحِ شَوَاهِدِهِ، وَتَجْرِيدِ أَحْكَامِهِ. اِخْتَصَرُوهُ، وَاحْتَلَفُوا فِيهِ مَا بَيْنَ مُتَعَصِّبٍ عَلَيْهِ، مُتَعَصِّبٍ لَهُ، وَانْتَصَرَ لَهُؤُلَاءِ أَنْصَارٌ وَمُؤَيَّدُونَ وَمِنْهُمْ مَنْ انْقَطَعَ لَهُ حَتَّى حَفِظَهُ أَوْ اتَّقَنَ فَهَمَّهُ وَتَخَصَّصَ فِيهِ.

وَلَمْ يُقَدِّرْ لِسَيِّوِيَّهِ أَنْ يَقْرَأَ الْكِتَابَ عَلَى أَحَدٍ أَوْ أَنْ يَقْرَأَهُ عَلَيْهِ أَحَدٌ، وَإِنَّمَا قَرَأَهُ النَّاسُ بَعْدَهُ عَلَى أَبِي الْحَسَنِ الْأَخْفَشِ: فَقَدْ وَرَثَ-رَحِمَهُ اللَّهُ-عِلْمَ سَيِّوِيَّهِ، وَكَانَ طَرِيقُ النَّاسِ إِلَيْهِ؛ كَمَا حَمَلَ سَيِّوِيَّهِ عِلْمَ الْحَلِيلِ، وَكَانَ طَرِيقُ النَّاسِ إِلَيْهِ.

ج - الأَسْئَلَةُ عَنِ النَّصِّ

- ١ - مَا عَدَدُ شُيُوخِ سَيِّوِيَّهِ، وَأَيُّهُمْ أَهْمٌ بِالنِّسْبَةِ إِلَيْهِ؟
- ٢ - هَلْ سَمَّى سَيِّوِيَّهِ كِتَابَهُ الْمَشْهُورَ الْمَعْنُونَ بِ"الْكِتَابِ" نَفْسُهُ؟
- ٣ - هَلْ يُعَدُّ "الْكِتَابُ" عَمَلًا نَحْوِيًّا بِالْمَعْنَى الْحَدِيثِ؟
- ٤ - هَلْ يَعْضُضُ سَيِّوِيَّهِ آرَاءَ شُيُوخِهِ فِي "الْكِتَابِ"؟
- ٥ - مَا شَوَاهِدُ سَيِّوِيَّهِ فِي الْمَسَائِلِ النَّحْوِيَّةِ؟
- ٦ - أَيُّ شَيْءٍ يَغْلِبُ عَلَى عِبَارَةِ الْكِتَابِ؟
- ٧ - إِلَى أَيِّ شَيْءٍ يَلْجَأُ سَيِّوِيَّهِ أحيانًا فِي اسْتِنْبَاطِ الْأَحْكَامِ؟
- ٨ - هَلْ اِقْتَصَرَ سَيِّوِيَّهِ عَلَى مَسَائِلِ النَّحْوِ وَالصَّرْفِ فَقَطْ؟
- ٩ - كَيْفَ كَانَ اِهْتِمَامُ الْعُلَمَاءِ بِالْكِتَابِ؟
- ١٠ - هَلْ قَرَأَ سَيِّوِيَّهِ كِتَابَهُ عَلَى أَحَدٍ؟

د - مَلاحِظَاتُ نَحْوِيَّةٍ: أَسْمَاءُ الْإِسْتِفْهَامِ-٢

Bir önceki derste soru harflerini işlemiştik. Bu derste ise isim olmaları nedeniyle cümlede aslı görevler üstlenen soru isimlerinden bahsedeceğiz. Bunları kısaca hatırlayacak olursak:

مَنْ - مَا - أَيْنَ - مَتَى - كَيْفَ - كَمْ - أَيُّ - مَاذَا - لِمَاذَا

Soru edatları arasında, harf olanlar dahil, sadece (أَيُّ) murab; diğerleri mebnidir. (أَيُّ) edatı, cümle içindeki dilbilgisel rolü neyi gerektiriyorsa, o harekeyi üstlenir. Soru edatının cümlede hangi rolü üstlendiğini anlamak için önce soru uygun bir şekilde cevaplanır. Cevap cümlesinde soru edatını karşılayan ögenin gramatik rolü neyse, soru cümlesindeki edatın rolü de aynıdır. Örnek:

مَنْ أَنْتَ؟ أَنَا خَالِدٌ. / مَنْ حَضَرَ؟ عَلِيٌّ حَضَرَ. / مَنْ رَأَيْتَ؟ رَأَيْتُ عَصَامًا.

أَيُّ الْعَمَلِ أَفْضَلُ؟ الْإِيمَانُ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ (أَفْضَلُ). / أَيُّ طَبِيبٍ قَابِلٌ؟ قَابِلْتُ طَبِيبَ الْأَسْنَانِ.

Yukarıdaki örneklerden birincisinde, soru edatının cevabını karşılayan öge cümlede haber konumunda olduğu için soru edatı da haber olarak değerlendirilir. İkinci cümlede fiil cümlesinin fâili, üçüncüsünde fiil cümlesinin mefulün bih'i, dördüncüde isim cümlesinin mübtedâ'sı ve son cümlede fiil cümlesinin mefulün bih'i konumundadır. Son iki örnekte murab olan (أَيُّ) edatının cümledeki rolüne göre hareke değişimi açıkça görülmektedir.

Konuyu sonlandırmadan önce, bazı soru edatlarının başına harfi cer gelebildiğini ifade etmek gerekir. Burada dikkat edilmesi gereken, (أَيُّ) dışındaki edatların harfi cer nedeniyle sonunun etkilenmeyeceği; ayrıca özellikle (مَا) edatının harfi cerli kullanımının ismi mevsul olan (مَا) ile karışmaması amacıyla sondaki elifin düşürüleceği hususlarıdır. Örnek:

عَنْ+مَا = عَمَّ (عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ) / ل+مَا = لِمَ (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ)

فِي+مَا = فِيمَ (فِيمَ أَنْتَ مِنْ ذِكْرَاهَا) / مِنْ+مَا = مِمَّ (فَالْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ)

هـ - تَحْلِيلُ بَعْضِ جُمَلِ النَّصِّ

١- لَمْ يُسَمِّ سَيِّوِيَهٗ كِتَابَهُ، وَلَا جَعَلَ لَهُ مُقَدِّمَةً وَلَا خَاتَمَةً.

Fiil-i muzariyi cizm eden edatlardan olan (لَمْ) nedeniyle, tefil babından olan bu fiilin sonundaki illet harfi düşmüştür. Ondandır ivaz/karşılık olarak da sonu kesrelenmiştir. Cümlenin fâili (سَيِّوِيَهٗ) ismidir. Bu isim yabancı kökenli (ucme) olması nedeniyle gayr-i munsariftir ve normalde gayr-i munsarif diğer isimler gibi irap olunması; yani ref durumunda sonu dammeli, nasb ve cer durumunda ise fethalı olması gerekirdi. Ancak bu aşamada başka bir kural devreye girmektedir. Bu da terki-i mezcî ile ilgili bir kuraldır. Bilindiği gibi terki-i mezcî, ayrı iki kelimenin kaynaşarak/birleşerek tek kelime haline gelmesi demektir. *Sibeveyhi* ve *Hâleveyhi* gibi Arapçaya başka dillerden geçmiş olan birleşik isimlerdeki (وِيَهٗ) eki, bu kelimelerin sonunu kesre

üzere mebni kılmakta, dolayısıyla her üç halde de (ref-nasb-cer) sonu değişmemektedir. Sonu değişmediği için de irabını lafzen değil, mahallen almaktadır. Burada cümlenin fâili konumundaki (سَيِّئُوهُ), kesre üzere mebni olmak üzere mahallen merfudur. Ayrıca (جَعَلَ) fiili baştaki olumsuz fiile atıf yapılmıştır.

٢- يَغْلِبُ عَلَى عِبَارَةِ الْكِتَابِ التَّلَاحُمُ وَالْإِنْسِيَابُ.

Fiil-i muzari ile başlayan bu cümlenin fâili (التَّلَاحُمُ) sözcüğüdür ve (التَّلَاحُمُ) da ona atıf yapılmıştır. Fiil ile fâil arasına câr-mecrûr ve izafet terkibi (isim tamlaması) girmiştir. (يَغْلِبُ) fiili mefulünü harf-i cerle yani dolaylı olarak alan bir fiildir. Bu nedenle (على عِبَارَةِ) câr-mecrûru cümlenin mefulün bih gayr-i sarîh'idir.

٣- وَنُلاَحِظُ أَنَّ سَيِّئُوهُ لَمْ يَنْقُلْ عَن شُيُوخِهِ فِي هَذِهِ الْأَبْوَابِ الَّتِي ذَكَرْنَاهَا.

Muzari fiilin fâili gizli (نحن) zamiridir. Mefulü ise (أَنَّ) ile başlayan müevvel masterlı cümledir. Bu haliyle (أَنَّ)'nin ismi (سَيِّئُوهُ) olup, mahallen mansubdur. Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi bu isim fetha üzere mebnidir. Dolayısıyla irabı mahallen olmak durumundadır. (أَنَّ)'nin haberi ise (لَمْ يَنْقُلْ) ile başlayan fiil cümlesidir ve mahallen merfudur.

٤- وَلَا يَكْتَفِي سَيِّئُوهُ بِوَاقِعِ النُّصُوصِ فِي اسْتِنْبَاطِ الْأَحْكَامِ.

Cümle olumsuz muzari ile başlamıştır. Bu fiilin fâili (سَيِّئُوهُ), mefulü ise dolaylı tümleş/mefulün bih gayr-i sarîh olarak (بِوَاقِعِ النُّصُوصِ) câr-mecrûrudur ve mahallen mansubdur. Burada ayrıca isim tamlaması da mevcuttur. Aynı şekilde cümlenin son kısmında da câr-mecrûr ve isim tamlaması yer almıştır.

٥- وَلَمْ يُقَدَّرْ لِسَيِّئُوهِ أَنْ يَقْرَأَ الْكِتَابَ عَلَى أَحَدٍ أَوْ أَنْ يَقْرَأَهُ عَلَيْهِ أَحَدٌ.

Cümle olumsuz meçhul fiille başlamıştır. Meçhul fiilin nâib-i fâili (أَنَّ) ile başlayan müevvel masdarlı cümledir ve bu kısım mahallen merfudur. (سَيِّئُونَ) ismi başına gelen (ل) harf-i cerrinden dolayı değil, kesre üzere mebni olduğu için böyle gelmiştir. Dolayısıyla bu isim mahallen mecrurdur. Son kısımda yer alan (يَقْرَأُ) fiilinin mefulünün fâilden önce gelmesinin sebebi, mefulün fiile bitişen zamir, fâilin ise zahir/açık isim olarak gelmesidir. Bu durumda vucûben/zorunlu olarak meful fâilden önce gelir.